

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD), Cilt 5, Sayı 11, Mart 2018, ss. 203-215.
Journal of Ottoman Legacy Studies (JOLS), Volume 5, Issue 11, March 2018, pp. 203-215.
ISSN 2148-5704
DOI Number: 10.17822/omad.2018.94
Geliş Tarihi/Received: 15.03.2018 Kabul Tarihi/Accepted: 30.03.2018

KIRGIZİSTAN'DAKİ ESKİ YERLEŞİM YERLERİ VE TARİHİ KALINTILARIN DEĞERLENDİRİLMESİ: BALASAGUN, AK-BEŞİM, SARIG (KRASNAYA-REÇKA)

An Evaluation of Old Settlements and Historic Ruins in Kyrgyzstan: Balasagun, Suyab, Sarig (Krasnaya-Reçka)

Muzaffer ÜREKLİ*

Öz: Bugünkü Kırgızistan topraklarında eskiden hüküm süren Türk boylarının ve bunların hâkimiyetinde yaşayan diğer grupların meydana getirdikleri ve günümüze ulaşan tarihi eser ve malzemeleri özellikle Kırgızistan tarihi bakımından önemli gördüğümüz bazı yerleşim yerleri ile yakın bölgelerinden elde edilen tarihî malzeme üzerinde durulmuştur. Bunlardan birincisi; Karahanlı Devleti'nin merkezi olan Balasagun şehri harabelerinde varlığını günümüze kadar sürdüren minare, onun yakınındaki türbeler bunların özellikleri, hamam ve Burana Devlet Açık Hava Müzesinin tanıtımı ile burada sergilenen eserlerin getiriliş yerlerinden hareketle Kırgızistan'ın o dönemlerdeki siyasi durumu yansıtılmaya gayret edilmiştir. Açık Hava Müzesinin bir köşesinde yer alan tek katlı küçük müze binasının iki salonunda koruma altına alınıp sergilenen tarihî malzeme tanıtılıp, bunlar arasında Karahanlı öncesi döneme ait olup bilhassa Türgişler ve Batı Göktürkler dönemindeki eserlere benzerlik gösterenler açıklanmıştır. İkinci olarak da eski Balasagun şehri yakınında yer alan eski Ak-Beşim harabeleri ve buradan elde edilen bazı önemli materyallerden hareketle burasının tarihî önemine işaret edilmiştir. Bu iki yerleşim bölgelerine pek de uzak sayılmayan Sarig (Krasnaya-Reçka) hakkındaki bilgiler eski Türk yerleşim yerleri ve burada hayat sürdüren Türk ve diğer milletlere mensup halkın yaşayış tarzı dikkate alınarak değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kırgızistan, Balasagun, Ak-Beşim, Sarig, Burana Müzesi, Karahanlı Devleti

Abstract: This paper examines historical artifacts produced by former governing Turkic tribes and other groups living under their rule, in today's Kyrgyzstan lands, and their extant historical artifacts and materials. In particular, we have focused on some important historical places in Kyrgyzstan's history and the historical materials obtained from nearby areas. The first of these is a minaret, which continued its presence in the city ruins of Balasagun, which is the center of Karahanid state. We also analysed nearby tombs and their characteristics, public bath and the publicity of an Open Air Museum. The departure point of these historical materials which were demonstrated in this museum tried to reflect the political situation of Kyrgyzstan at that time. Historical materials exhibited and preserved in two halls of a single-story small museum building located at an edge of the Open Air Museum were introduced, among them, those belonging to the pre-Karahanid period, especially those similar to the Türgişler and Western Göktürk era works, are explained. Secondly, with reference to the old Ak-Beşim ruins near the old city of Balashagun and some important material obtained there, the historical significance of this place has been pointed out. The information about Sarig (Krasnaya-Rechka), which is not far from these two settlement areas, has been evaluated by taking into consideration the old Turkish settlements, and Turkish way of life but also other nations' way of life living there.

Keywords: Kyrgyzstan, Balasagun, Ak-Beşim (Suyab), Sarig, Burana Museum, Karahanid State

Giriş

Orta Çağ'da yerleşim yerlerinin seçiminde daha ziyade faydalanmak ve korunmak amacıyla yönelik olarak su kenarları ile yol güzergâhına yakınlık göz önünde bulundurulmuştur. Orta Çağ Orta Asya'sındaki şehirlerin etrafını çevreleyen genellikle kerpiçten kaleler ise; düşmandan

* (Dr. Öğr. Üyesi), Beykent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul/Türkiye, e-mail: muzaffer@beykent.edu.tr, ORCID: orcid.org/0000-0002-7052-6345

korunmanın yanında sel baskınlarına karşı da şehirleri koruyordu. Nitekim Balasagun şehrinin etrafındaki kale duvarları bozulduktan sonra bölge su baskınlarına da maruz kalmış ve bu su izleri minare üzerinde belli yüksekliklerde değişik renklerle kendini göstermiştir.

Balasagun şehrinin yerleşim yeri üzerine, N. F. Petrovskiy'den Barthold'a, Bernştam'dan Kızlasof'a, hatta V. Şalekenov'a kadar herkes görüşlerini açıklamış ve tartışmalar yapılmıştır. En fazla üzerinde durulan ise, tarihî Balasagun bugünkü Burana mıdır yoksa Ak-Beşim'in bulunduğu yer midir konusu olmuştur. Bu tartışmalardan şaşırtıcı olanı ise, Prof. V. Şalekenov'un bugünkü Kazakistan'daki Ak-Töbö (Ak-Tepe) şehir harabesinin Balasagun olabileceği şeklindeki görüşüdür.¹ Bu fikri, Dr. Murat Kocobekov 1989 yılında yayımladığı bir makalesinde ilmî delillerden yoksun olduğu ve gerçeği yansıtmadığını açıklayarak sert bir üslupla tenkit etmiştir.² Daha sonraki araştırmalar şehrin yerinin bugün Burana olduğunu doğrulamıştır. "Burana" kelimesi, Kırgızcada "minare" kelimesinin bozulmuş şekli olarak kullanılmaktadır. Bu kelime, zamanla harabelerin yerinde bulunan tarihî Balasagun ismini unutturarak, onun yerine geçmiştir. Dolayısıyla, burada bulunan yerleşim yeri ve kalıntıları, ilk Müslüman Türk devletlerinden biri olarak kabul ettiğimiz Karahanlılar dönemine aittir. Esasen, yıllardan beri tarihçi ve arkeologların Burana'daki tarihî kalıntılar üzerine yapmış oldukları çalışmalar da, bu keyfiyeti doğrulamış bulunmaktadır. Bu münasebetle biz bu konu üzerinde durmayıp o şehirden günümüze ulaşan tarihî kalıntılar hakkında bilgi vermeye gayret edeceğiz.

1. Balasagun (Burana)

Karahanlılar devleti X-XI. yüzyıllarda Orta Asya'da, bugünkü Kırgızistan, Doğu Türkistan ve Kazakistan topraklarının bir kısmı üzerinde kurulmuş önemli bir Türk devletidir.³ Bu devletin kurucuları Tanrı Dağlı Çiğil boyu, az zaman içinde İli nehrinin güney tarafından Amu ırmağının batı kısmına kadar olan bölgeleri fethetmişti. Karahanlı Devleti'nin birkaç merkezi olmuştur. Bunlardan biri de Balasagun şehridir. Balasagun şehri Çüy kasabasının güney tarafında X. yüzyılda kurulmuştur. Karahanlılar zamanında bugünkü Kırgızistan toprakları üzerinde birçok şehir, ilim ve ticaret merkezi tesis edilmiştir. İslam dinini kabul etmiş olan Karahanlılar, bu sebeple pek çok şehirlerini çeşitli dinî mimari örnekleriyle süslemişlerdir. Bu dönemden günümüze kalan en güzel eserlerden biri, yukarıda sözünü ettiğimiz Burana minaresidir. Keza, arkeolojik araştırmalar neticesinde Burana minaresi çevresinde ortaya çıkarılan türbeler ve çeşitli mezarlar da bu dönemde ortaya konan mimari eserlerin en iyi delilleri arasında bulunmaktadır.⁴

Balasagun şehri, Moğol istilas sırasında işgal ordularına karşı diremediği için, Moğollar tarafından tahrip edilmemiş, bu sebeple de birçok güzel eser, daha sonraki yüzyıllara intikal etmiştir. Şehrin güzelliğine izafeten, Moğollar burayı "Gobalık" yani "Güzel şehir" ismiyle anmışlardır.⁵

XIII-XIV. yüzyıla kadar varlığını sürdüren Balasagun, bu yüzyıllardan itibaren eski önemini kaybettiğinden, şehrin halkı yavaş yavaş göç etmeye başlamıştır. Zaman içerisinde binaları harabeye dönen şehrin, XV. yy.da varlığı sona ermiştir. Karahanlıların merkezi olarak bir zamanlar kalabalık nüfusa sahip olan şehir, deyim yerinde ise ölü hâle gelmiştir. Bugün, şehirden geriye sadece bazı kalelerin duvarları, türbe ve hamam kalıntıları ile bir hayli yüksek olan minarenin yarısı kalmıştır.

¹ V. Şalekenov, bu fikrini 16-18 Mayıs 1989'da Bişkek'te yapılan "Ulu Cibek Colu" ilmî sempozyumunda ve *Ortaçağ'da Aktöbö* (Ankara, 2006) adlı eserinde dile getirmiştir.

² Murat Kocobekov, "Balasagun Kimdiki", *Kırgızistan Madaniyatı Gazetesi*, nr.43 (1239), 25 Ekim 1990.

³ Karahanlı devlet teşkilatı ve dönemin kültür hayatı için bkz. R. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, İstanbul 1981; Reşat Genç, *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, Ankara 1977.

⁴ Esenkul Törökanov, *Respublikalık Arheologiya-Arhitekturalık Burana Müzey-Kompleksi*, Frunze 1989. s. 3-4; Kırgız Cergesi (Ansiklopedi), Frunze 1990, s.70; Kırgız Sovyet Ensiklopediyası, Frunze 1976, I, s. 575.

⁵ Aleksander Natanoviç Bernştam, *Arhitekturniye Pamyatniki Kirgizii*, Moskova-Leningrad 1950, s. 40-42; Z. Velidi Togan, "Balasagun", mad., *İA*, II, s. 269-272; Enver Konukçu, "Balasagun", mad. *DİA*, V, İstanbul 1992, s. 4.

XIX. asrın ikinci yarısına kadar, Burana ve çevresi unutulmuş gibidir. Bu dönemden itibaren Rus arkeolog ve araştırmacılarının bilhassa Burana minaresine ve şehir harabelerine ilgileri artmaya başlayacaktır. Harabelerin araştırılmasında 1886'da F. V. Poyarkov, 1887'de V. D. Gorodetskiy, 1892'de A. M. Fetisov, 1892'de N. N. Pantusov, 1896'da Tokmak'ta öğretmenlik yapan V. P. Rovnyagin ve 1894'de Rusya'nın meşhur doğubilimcisi V. V. Barthold'un büyük katkıları olmuştur. 1877'de Kazan'da düzenlenen Rusya arkeologlarının 4. toplantısında ilk defa bu abidelerden söz edilmiştir.

Yukarıda adları geçen arkeolog ve araştırmacılar sonra, uzun bir süre bölgede ciddi bir araştırma yapılmamıştır. Balasagun'da planlı ve düzenli arkeolojik çalışmalar ve araştırmalar, Sovyetler döneminin başlangıç yıllarına rastlamaktadır. İlk defa 1927-28 yılında Kırgız Sovyet Muhtar Cumhuriyeti yöneticileri, bir restorasyon kararı çıkartarak minareyi yok olmaktan kurtarmışlardır. 1927'de M. E. Masson ve iki sene sonra da A. İ. Terenojkin şehir harabesinin arkeolojik kazı işlerini gerçekleştirmişlerdir. Bu çalışmalar sonucunda, şehrin yerleşme plânı, haritası ve resmi çizilerek çok değerli bilgiler elde edilmiştir.

M. E. Masson, topladığı bilgilerin ışığında, Burana minaresi inşasının XI. yüzyılda yapıldığını ifade etmiştir. Bu fikir daha sonraları pek çok araştırmacı tarafından da kabul edilmiştir.

1930'dan itibaren Kırgız devleti ve halkının Burana şehir harabesine ilgisi artmaya başlamıştır. Basın ve yayında minare hakkında pek çok bilgiler yayınlanmış, minareyi ziyaret edenlerin sayısı seneden seneye artmıştır. Bu tarihlerden sonra bölgedeki idareciler, söz konusu tarihî abideyi sıkı kontrol altına almışlardır.

1938'de Ceti-suu (Yedi-su) arkeolojik araştırma grubu minare üzerinde çalışmalara başlar. Bu araştırmalar hakkında, grubun başkanı A.N. Bernştam'ın çeşitli eserlerinde konuyla ilgili geniş bilgiler verilmiştir. 1938-40'ta P. N. Kojemyako tarafından Burana şehir harabesi üzerinde yeniden araştırmalar yapılmıştır. Kojemyako, senelerce sürdürdüğü araştırmalardan sonra, şehir kalıntısına göre yerleşmenin pek sıkışık olduğunu, şehir merkezinde büyük bir meydanın bulunduğunu ve şehrin etrafının dörtgen şeklinde bir kale ile çevrili olduğunu ilk defa ileri sürmüştür. Onun verdiği bilgilere göre, şehir merkezinde evler, çeşitli binalar, arsalar, çarşılar, atölyeler, camiler vb. bulunmaktaydı; dış kalenin uzunluğu 15 km. civarında idi. Dış kalenin varlığını tespit eden de, yine Kojemyako'dur.⁶

1970 ve 1974'te mimar B. V. Pomaskin'in projesiyle Kırgızistan Sovyet Cumhuriyeti (KSC) Kültür Bakanlığının özel ilmi tamir ustaları, Burana minaresinin restorasyonunu yeniden yaptılar.⁷ Beş sene süren restorasyon çalışmaları sırasında, minarenin bütün bozulmuş yerleri tepeden temele kadar tamir edilmiş ve sekiz köşeli temel yeniden kurulmuştur. Bu sırada, minareye çıkmak amacıyla güney tarafına metal bir merdiven eklenmiştir.

Minarenin tamir işleri sırasında KSC İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü arkeoloji öğretim üyelerinden Prof. D. F. Vinnik'in başkanlığında bir ekip, minarenin çevresinde daha geniş kazılar yapmıştır. Bu sırada yapılan restorasyon çalışmalarını, bölgeyi 2001 yılında birlikte dolaştığımız ve bize rehberlik eden Prof. D.F. Vinnik, pek beğenmemekte, kullanılan malzemenin kalitesiz olduğunu ve bu yüzden, söz konusu malzemenin daha şimdiden bozulmaya, dökülmeye yüz tuttuğunu söylemektedir.

Bu kazı işleri neticesinde, minare temelinin derinliği de tespit edilmiştir. Araştırma sırasında çeşitli türbeler, hamam, kanalizasyonlar, evler ve başka binaların harabeleri ortaya çıkmıştır. 1970-74 arasında elde edilen yeni bilgiler, şehrin X-XIV. asra ait olduğu bilgisini takviye etmiştir. 1976'da, Kırgız yöneticiler, Burana şehir harabesini "Devlet Açık Hava

⁶ P.N. Kojemyako, *Rannesrednevekovie Goroda i Poseleniya Çuykskoy Dolini*, Frunze 1959, s. 15-18.

⁷ B. Pomaskin, "Burana Munarasının Restavratsiyalodogu Ayrım Prinsipter", *Kırgızstandın Estelikleri*, IV, Frunze 1980, s. 33-39.

Arkeoloji Müzesi" olarak kurmuşlardır. Müzenin kurulmasına öncülük eden kişilerin başında, yine yukarıda adı geçen Prof. Vinnik gelmektedir.⁸

Kırgızistan'da tarihî, arkeolojik Burana Müzesinin kurulmasının amacı, Kırgız halkının, kültürel mirasına ciddi manada sahip çıkma ve geçmişleriyle bütünleşme arzusudur. Müze, Çüy vadisinde bulunan Tokmak şehrinin 12 km. güneyinde Balasagun şehrinin harabeleri üzerinde yer almaktadır. Müze, bugün "Burana Müzesi" olarak biliniyor.⁹

Müze 36 hektarlık bir sahada yer almaktadır. Müzenin çevresindeki eski kaleler dörtgen hâlinededir. Günümüze ulaşan kale harabesinin yüksekliği 3-4 metre kadardır. İlk kurulduğu sırada 8-10 metre yüksekliğinde olduğu, her 20-25 metrede kale duvarına bugün de belli olan dıştan destekler konulduğu ve iç kalenin içerisinde çeşitli yerlerde gözetleme (bekçi) kulelerinin bulunduğu bilinmektedir. Kalenin duvarı, kerpiçten çamur harç kullanılarak yapılmıştır; temelini kalınlığı ise 7,5 metre civarındadır ve yükseldikçe incelir.

Dört köşeli kalenin içinde, X-XIV. yüzyıllarda tuğladan ve basit tarzda yapılmış kerpiç binalar vardır. Şehir harabesinin güneybatı tarafında binaların çok olduğu anlaşılmıştır. Burada tarihî bilgileri içinde saklayan asıl harabe bulunmaktadır. Höyüğün yüksekliği 3-4 metredir.

İç kalede bulunan harabenin doğu tarafında, yüksekliği 10 metre ve ebadı 100X100 metre civarında tepeler vardır. Araştırmacıların tahminine göre, bu tepeler, şehrin kuruluşundan önceki döneme ait olup, Ordo-Say kompleksinin veya camilerin harabelerini kucağında saklamaktadır. Tepelerin üst kısmının kazılışı sırasında X-XIII. yüzyıllara ait ev kalıntıları ve XIII-XVI. asra ait mezarlıklar bulunmuştur.

Burana minaresi, bu tepelerin güneydoğu tarafında yer almakta ve açık hava müzesinin esasını oluşturmaktadır. Burana minaresi, Orta Asya'daki XI. yüzyıla ait bu tipte kurulan ilk minarelerden biridir. Bazı araştırmacılar, söz konusu minarenin batı tarafında cami bulunduğunu ileri sürmektedirler. Ulaşılan bilgilere göre, minarenin yüksekliği, kuruluşunda 45 metre civarında idi; tepesinde bekçihane ya da gözetleme yeri, silindirik duvarında ise küçük pencereler yer alıyordu. İçeri ışığın girmesini sağlamak amacıyla, minarenin güneş gören taraflarında delikler açılmıştı. Minarenin bugünkü yüksekliği 24,6 metredir. Üst kısmı, XV-XVI. yüzyıllarda vuku bulan depremler sırasında yıkılmıştır. Arkeolog Anatolyevna Galina Pukaşenkava (Masson'un eşi), burada yer alan camii ahşap olarak yapıldığını ve bu sebeple söz konusu camiden günümüze herhangi bir iz kalmadığını ileri sürmektedir. Bu görüş, Prof. D. F. Vinnik tarafından da desteklenmektedir.

Burana minaresinin yapısı şöyledir: En alt katını sekiz köşeli bir temel ve üst kısmını silindirik minare duvarı oluşturur. Duvar, söz konusu camiye bitişiktir. Temelin derinliği 5-6 metredir. Temel kare tipinde dörtgen tuğlalarla kurulmuştur. Karenin ebadı 12,3x12,3, yüksekliği ise 1,2 metredir. Kuzey ve doğu tarafları, 15x30x18 cm.lik, mermere benzeyen bloklarla süslenmiştir. Süslenen bu kısım, minarenin alt katına çok güzel bir özellik katmıştır. Alt katın (podium) güney ve batı tarafı süslenmemiştir. Taşların farklı bir üslupta duvara yapıştırılması, millî nakışlara çok benzemektedir.

Alt katın tam merkezinde ikinci basamak yer almaktadır. Bunun ebadı 9,4x9,4 metre, kalınlığı ise 24 cm. olan kare şeklindeki meydandır. İşte bu alana minarenin temeli kurulmuştur.

Minarenin temeli sekiz köşelidir; genişliği 3,9x4,1 metre ve yüksekliği 5 metredir. Alt kısmının çapı 9,8 metre, üst kısmı 9,3 metredir. Her köşeye "II" şeklindeki tuğlalarla millî

⁸ Esenkul Törökanov, *Respublikalık Arheologiya-Arhitekturalık Burana Müzey-Kompleksi*, Frunze 1989. s. 8; Bölgenin arkeolojik malzeme ve eserleri için D.F. Vinnik'in iki önemli yazısı dikkate alınmıştır. (Dimitri Feodoroviç Vinnik, "Issık Köl Öronündөгү Bayırkı Kalalar", *Kırgızstandın Estelikleri I*, Frunze 1970, s. 34-39; Dimitri Feodoroviç Vinnik, "Issık Köl Öronündөгү Bayırkı Köçmөndөрдүн Estelikleri", *Kırgızstandın Estelikleri I*, Frunze 1970, s. 24-33.)

⁹ Muzaffer Ürekli, "Burana Devlet Açık Hava Müzesi", *Türk Yurdu*, XXI/171, Ankara, Kasım 2010, s. 77-81.

nakışlar işlenmiştir. Bazı tuğlalarla işlenen nakışlar, yüzyılların geçmesiyle silinip yok olmuştur. Dolayısıyla minare tamir edilirken nakışların yerleri boş bırakılmıştır. Minarenin duvarı sekiz köşeli temelin devamıdır. Duvar konik biçimdedir. Minarenin çapı yerde 9,8 metre, yukarı kısmında 6 metredir. Duvar yükselince tuğlaları sırayla nakışlı ve düz olarak işlenip minareye ayrı bir güzellik vermektedir. Minarenin güney tarafında 6,45 metre yükseklikte, 150x65 cm. ebadında kapı bulunmaktadır. Kapıdan içeriye girildiğinde minarenin zirvesine götürecek sağ yöne dönerek yükselen tuğladan yapılmış basamaklar vardır. Minarenin 14 metre yüksekliğinde, çok küçük pencereler başlamaktadır. XI-XII. yüzyıllarda, minare içine özel merdivenle caminin kubbesinden girildiği tahmin edilmektedir. Minare 22x25x5 cm. boyutlarında tuğlalarla inşa edilmiştir.

Minarenin yakınlarında bulunan türbe harabeleri, 1970-72-74'teki kazı esnasında bulunmuştur. Bunların sadece en alt kısmı günümüze kadar ulaşmıştır. Bu türbeler Orta Çağ'ın en güzel abidelerindedir.

1.1. Türbe

Sekiz köşelidir. Türbenin alt kısım yüksekliği 1,8 metredir. Çevre çapı 11 metre, duvar kalınlığı ise 1,7 metredir. Tuğla ile basit çamur harç kullanılarak yapılmıştır. Alt kısım tuğlaları düz, üst kısmı ise nakışlıdır. Türbenin giriş kapısı batı tarafta ve yüksekliği 2 metre civarındadır. Asıl mezar yeri türbenin altındadır. Üst kısmı kubbe şeklindedir. Türbe yüksekliğinin 11 metre civarında olduğu tahmin edilmektedir. Bu abidenin XI-XII. yüzyıllara ait olduğu düşünülmektedir. Bugün koruma altına alınan bu abidenin kalıntısı, minarenin çok yakınında, güneydoğu istikametinde ve giriş kapısından minareye giden yolun solundadır.

1.2. Türbe

İnşa planı yuvarlak olup çapı 13,6 metre, duvar kalınlığı ise 1,8 metredir. Türbenin giriş kısmında 5 metre uzunluğunda küçük bir alan vardır. Buradan, asıl türbe kısmına ulaşılır. Bu alanla giriş kısmının birleştiği bölüme dışardan bakıldığında dikdörtgene benzemektedir. Bu kısım çeşitli güzellikte tuğlalarla işlenmiştir. Yan tarafa Arap harfli birkaç cümle yazılmıştır. Türbenin alt kısmında 11 mezar bulunmuştur. İkinci olarak tespit edildiği için, türbeye "ikinci türbe" adı verilmiştir; minareye giden yolun sağında yer almaktadır.

1.3. Türbe

Genel görünüşü 2. türbeye benzemektedir. Hem planlaması hem görünüşü aynıdır. Ancak giriş kısmının kıyısında ve girişte sütunlar yer almaktadır. Güney, batı ve doğu kısmında pencereler vardır. Türbenin alt kısmında 28 mezar bulunmuştur. 2. ve 3. türbenin üst kısmı aynı şekildeki kubbe ile örtülüdür. Her iki türbenin yüksekliğinin 17 metre civarında olduğu tahmin edilmektedir. İki türbe de XI-XII. yüzyıllara aittir. 1974'te tepeden 150 metre kuzeybatı tarafında, tuğladan yapılmış eski yapı bulunmuştur. Yapı inşaatının ebadı 12x16 metredir; bugüne ulaşan yüksekliği ise 2 metredir. Giriş kapısı doğu tarafındadır. İki numaralı türbenin solunda olup giriş yolunun sağ kenarındadır. Bu türbenin güneybatı tarafında basit kerpiçlerden yapılmış evler yer almıştır. Buradaki arkeolojik kazılar sırasında keramik mutfak eşyaları, paralar, kandiller ve Arapça yazılı taşlar bulunmuştur. Bu eşyalara göre abidenin XI. asra ait olduğu tahmin edilmektedir. Açık Hava Müzesi'nde, şehir harabesinde bulunan eşya ve eserlerden başka, ülkenin çeşitli bölgelerinden getirilmiş tarihî eserler de yer almaktadır. Bunların çoğu arkeolog Prof. Dimitri Feodoroviç Vinnik tarafından 1970-73 yılları arasında toplanmıştır.

1.4. Türbe

Minarenin yaklaşık 280 m. batı tarafında yer almaktadır. Burada ilk defa 1978'de G. Goryaçeva, arkeolojik kazı yapmıştır. Kazı neticesinde, bu yapının bir türbe olduğu anlaşılmıştır¹⁰. Yapı dört köşeli, giriş kapısı doğu tarafında, ebatları 16x16 m.dir; eski

¹⁰ V. Goryaçeva, "Orto Kılımdağı Kırgızstandın Arhitekturalık Esteliklerindeki Koozdoolor", *Kırgızstandın Estelikleri*, I, Frunze 1970 s. 49-60.

yüksekliğinin 12 m. olduğu tahmin edilmekle birlikte bugün 2 m.dir. Tuğladan yapılan duvarlar bugün de bariz olarak görülmektedir. 1960 yılında Issık Göl bölgesindeki Koy Sarı kasabasında bu türbenin bir benzerine rastlanmıştır.

1.5. Hamam

Bilindiği gibi, Orta Çağ'da kurulan İslam şehirlerinde temizlik ihtiyacını karşılamak için hamam yapılması, yaygın bir gelenektir. Bunun bir örneği, Burana yani Balasagun şehrinin iç kalesi içinde, Burana nehrinin yakınında, minarenin güney doğu istikametinde, minareden 200 m. kadar uzak bir mesafede yer alan hamamdır. Bu hamam da kazılar neticesinde ortaya çıkarılmıştır. Ziyaretçi ve araştırmacılar nehrin sağ kenarından güneye doğru ilerleyerek hamamdan geriye kalan kısımları görebilirler.

1.6. Taş Abideler

Müzeeye toplanan koleksiyonların çoğunluğu taş eserlerdir. Burada 80 kadar heykel (balbal) sergilenmektedir. Bunlar Çüy vilayetindeki eski Türk mezarlık harabelerinde bulunanlarla Issık Göl ve Narın'dan getirilmiş heykellerden ibarettir. Hemen tamamı, eski Türk yerleşmelerinden toplanmıştır.

Taş abidelerin yüzleri, başlıkları, saç şekilleri, giyecekleri ve silahları belirgin şekildedir. Yüzleri pek belirgin olmayan, basit tarzda yapılan heykeller de vardır. Taş abidelerin çoğu sağ eliyle silah tutan askerlerdir. Kadın heykelleri çok azdır. Bu abidelerdeki suretler eski Türk resimleriyle aynı özelliktedirler.

İslamiyetin yayılmasıyla mezarlıklara taş abideler koyma geleneği yavaş yavaş ortadan kalkmıştır. Burana Müzesi'nde Türklere ait V-X. yüzyıllardan kalma çok güzel taş abideler yer almaktadır.

1.7. Kaya Resimleri

Eski çağlarda insanlar kayalar üzerine çeşitli resimler yapmışlardır. Bunlar eski dönemlerin en güzel eserleridir. Dünyanın her yerinde bu tür kaya resimleri vardır. Kırgızistan'da ise Issık Göl, Narın ve Talas bölgelerinde birçok kaya resmine rastlanmıştır. En meşhurları ise Fergana dağlarındaki Saymaluu-Taş'tır. Kaya üzerinde yer alan hayvan resimleri, Kırgızistan'da yaşayan eski halkların hayat tarzlarını da yansıtmaktadır. İlim adamları, bu tür resimlerin çizilme dönemini, MÖ 2000 ile MS X. yüzyıl arası olarak tahmin etmektedirler. Fakat resimlerinin çoğunun, MÖ VIII-III. yüzyıllarda Kırgızistan'da yaşayan göçebe Saklar devrine ait olduğunu söyleyenler de vardır.

Müzeede Issık Göl'ün Ton ilçesinden bulunmuş kaya resimleri de vardır. Kayalar üzerinde çeşitli hayvanlar, geyikler, ceylanlar, köpekler, develer ile insanlar, atlı görevliler, avcılar gibi pek çok canlı resimleri yer almıştır.

1.8. Taş Araç-Gereçler

Burana Açık Hava Müzesi'nde âdeta değirmen taşları koleksiyonu vardır. Bu taşlar X-XI. yüzyıllardan başlayıp XIX. asra kadar gelmektedir. Değirmen taşlarının yanı sıra, XVIII.-XX. yüzyılın başında yapılmış küçük el-değirmeni taşları ile düzleme, sıkıştırma işinde kullanılan "lo" veya "yuğgu" taşları ve üzerinde üzüm ezilerek pekmez çıkarılan taşlar da bulunmaktadır.

1.9. Epigrafik Abideler

Burana Müzesi'nde Arap harfleriyle yazılmış düz mezar taşları da bulunmaktadır. Bunlar, değişik yerlerden toplanmış olup dikili vaziyettedirler. Bu taşlar, arkeolojik araştırmalar sırasında harabedeki Müslüman mezarlıklarından toplanmıştır. Taşlarda Kuran'dan bir iki satır ve vefat edenin adı, babasının adı ve ölüm tarihi bulunmaktadır. Taşlardaki yazıların bazı kısımları tahrip olmasına rağmen, okunur durumdadır. Ayrıca, bölgede kazılar yapan, tarihî malzemeleri toplayıp bu müzeyi kuran Prof. D. F. Vinnik'ten aldığımız bilgiye göre, açık hava müzesinin kuzey doğu

köşesindeki tek katlı basit yapının yanında eski bir mezarlık vardı. Mezarlığın taşlarının çoğu, yakında bulunan köylüler tarafından götürülmüştür.

Şehir harabesinden kazılar sırasında çıkarılan malzemelerin çoğu, minarenin yanındaki iki salonlu küçük kapalı müzede sergilenmektedir. Burada topraktan yapılmış mutfak eşyaları, küçük kâseden başlayıp yüz (100) litrelik su küplerine kadar eşyalar ve cam kaplar var. En dikkat çekicileri ise keramik ve tunç eşyalarla paralıdır.

Burada pek çok el değirmeni, Arap Nesturî yazılarıyla yazılmış taşlar,¹¹ su borusu hattı (künk) gibi ilginç eserlerden örnekler de bulunmaktadır. İyi yapılmış günlük kullanım eşyaları, para koleksiyonu, ok uçları, bilhassa avcılarının kullandıkları sarp kayalara tırmanmak için ayaklara takılan demirden ayakkabı altlığı, küpeler, para yerine de kullanılan deniz böceği kabukları, taş ve kemikten yapılmış mızraklar ve mızrak uçları minarenin tamirat öncesi ve ikinci tamirati esnasındaki resimler, üzerinde “Toğuz korgool” milli oyununu oynamak için hazırlanmış taş, Yusuf Has Hacib’in alçıdan yapılmış heykeli günümüzdeki insanların dikkatini çekmektedir. Bilindiği gibi, ünlü *Kutadgu Bilig* yazarı Yusuf Has Hacib Burana’da (Balasagun’da) doğmuştur.

Bunlar içinde en önemlisi, bu küçük kapalı müzenin birinci salonunun girişe göre sağ tarafındaki duvara dayalı duran, üzerinde çift başlı (simetrik) bozkurt motifi de bulunan kitabe taşı başlığıdır. Müzeyi 5 Mayıs 2001’de birlikte ziyaret ettiğimiz Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun’un verdiği bilgiye göre, bugünkü Moğolistan sınırları içerisinde kalan, Göktürk hakanı Kül-Tigin (Kül-Tegin) adına dikilmiş olan kitabenin başlığı ile bu taş başlık birbirine çok benzemektedir. Ercilasun, ayrıca, bu başlık altında bir de kitabenin bulunması gerektiğini ifade etmiştir. Dileğimiz bölgede yapılacak yeni araştırmalarda bu kitabenin bulunmasıdır. Prof. Vinnik’ten öğrendiğimize göre bu taş, Burana yakınında yer alan Ak Beşim’de köylüler tarafından bulduktan sonra, müze görevlilerince buraya getirilmiştir. Demek ki aynı tarzda kitabe ve başlık yapımı, bu bölgeye geliş sonrasında da devam ettirilmiştir.¹² Üzerindeki kurt motifi ise eski kültürün devamıdır.

Müze çevresinde Kırgız İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü tarafından her sene imkânlar ölçüsünde arkeolojik kazılar sürdürülmektedir. Müzeyi ziyaret edenler kazı sırasında bulunup tasnif edilen eşyaları görebilmektedirler.

Eski mimari yapının iyi anlaşılabilmesi için, bazı duvarlar, ortasından ikiye kesilmiştir. Böylece duvarın nasıl ve hangi malzemelerden yapıldığı gözler önüne serilmiştir. Minarenin tepesine çıkıldığında eski şehrin harabeleri tamamen görülebilmektedir. Böylece Burana müzesini ziyaret edenler, bölgenin eski kültürüyle tanışıp tarihî abideleri yakından görebilme imkânına sahip olmaktadır.

2. Ak-Beşim

Bernştam başlangıçta Ak-Beşim’in Balasagun olabileceği fikrindeydi, aynı görüşe katılan Kızlasof ise, 1953-54’te burada kazılar yaptıktan sonra fikrini değiştirerek burasının, varlığını XIV. yüzyıla kadar sürdüren ayrı bir yerleşim yeri olduğunu açıklamıştır. “Çünkü şehir, VI. yüzyıldan XIV. yüzyıla kadar bazı dönemleri parlak olmasa da varlığını sürdürmüştür” demektedir.¹³

1953-54 yıllarındaki kazıların sonuçlarına göre, Ak-Beşim harabesi üç önemli kompleksten oluşmaktaydı.

1-Şehrin güneybatı köşesindeki iç kale

¹¹ Nesturî yazılarıyla ilgili geniş bilgi için bkz. Çetin Cumagulov, “Kırgızistan’daki Nestorian Anıtlarıyla ilgili Yeni Buluşlar (XII-XIV Yüzyıllar)”, *Bayırkı Kırgız Tarihının Aktualduu Problemleri*, Bişkek 2001, s. 105-109.

¹² Bu kitabe baştaşı çok dikkatimi çektiğinden, Prof. D. F. Vinnik’ten ısrarcı olunca Ak-Beşim bölgesine beraber gittik ve bu kitabe baştaşının çıkarıldığı yeri bana gösterdi (26 Mayıs 2001). O gün yağmurlu olduğundan fazla kalamadık ama yerini öğrenmiş oldum. Konu ile ilgilenen Arkeologların talebi olursa memnuniyetle gösterebilirim (M. Ü.)

¹³ P. N. Kojemyako, *Rannesrednevekoviye Goroda i Poseleniya Çuyskoydolini*, Frunze 1959, s. 15-18.

2-Şehrin güneyinde küçük binalar dizisi

3-Şehirdeki küçük kuruluşlar ki bunlar tamamlayıcı yapılarla çevrilidir.¹⁴

Orta Asya'da budizmin Kuşanlar hâkimiyeti döneminde yayıldığı görüşü vardır. Bu durum İslamiyetin girişine kadar da devam etmiştir. Arkeolojik kazılar neticesinde Budizmin bu bölgelerde belli dönemlerde varlığını hissettirdiği anlaşılmıştır. Bu münasebetle birçok büyük Buda heykelleri de bulunmuştur. L. R. Kızlasof Ak-Beşim harabesi yakınında VII-VIII. yüzyıllara ait büyük bir buda pagodasını (tapınak) bulmuştur. Bu pagoda topraktan (çamurdan) yapılmış heykelleri ve duvarlarındaki yazıları bakımından önemlidir.¹⁵

Bu yüksek duvarlı pagoda içine çok sayıda heykeller yapılmış ve tavanı düz olarak inşa edilmiş olup duvarlarına yazılarından başka resimler de çizilmiştir. Dikkati çeken bir husus da ibadet odasının ayrı oluşudur. Duvarlar oldukça kalın olup çamur ve saman karışımıdır. Üst kısımlarda kerpiçler de konulmuştur.¹⁶ Birçok heykel başları bulunmuştur. Bu başlar duvarlara yapışık duran heykellere aittir. Heykellerin yüz ve saç kısımları çeşitli renklere boyanmıştır. Yine aynı yerde uzun ve süslü saçlı, uzun küpeli Budaların en ulusu sayılanın da heykeli bulunmuştur. L. Zyablin, bu heykellerin Çin ve Afganistan'da bulunanlara benzediğini belirtmektedir. Aynı araştırmacı, Bu pagodanın Çin'in Wei hanedanının hüküm sürdüğü dönemdeki Budist mabetlerini andırdığını ve bu yüzden heykeller ayakta durur şekilde yapılmıştır demektedir.¹⁷

Bina yerindeki kazı çalışmaları esnasında 22 adet madenî para bulunmuş olup bunların bir kısmı Soğdlulara, bir kısmı Türğişlere, kalanı da Karahanlılara aittir.¹⁸

3. Sarıg (Krasnaya-Reçka)

Harezmi eserinde, IX. yüzyılda Nevakat şehrinin Çüy bölgesinde olduğundan bahsetmiştir. Bu şehri VIII. yüzyılda Araplar Batı Türk Kağanlığı'nın merkezi olarak tanımışlardır. IX. yüzyılda İbn Hurdathib, Çüy nehrine yakın olan yerleşim yerlerini anlatırken buradan da bahsetmiştir. Kaşgarlı Mahmud, Şerefeddin Ali Yezdi ve başka tarihçiler de eserlerinde buralara yer vermişlerdir.¹⁹

Sarıg şehrinde 1939'da yapılan kazı çalışmalarında V-VII. yüzyıllara ait Soğd kalesi IX-XII. yüzyıllara ait Karahanlılar dönemi evler ve mezarlara rastlanmıştır.²⁰ Buradaki evlerin bazılarının köşk şeklinde Soğdu üslubu ama Harezmlilerin yapılarını da andırır biçimde yapıldıkları ortaya çıkmıştır.²¹ Hatta bu şehrin ismini İbn Hurdathib "Büyük Sarıg" olarak belirtmiş ve Balasagun ile Jül'e (Bişkek) uzaklıklarını da vermiştir.²²

Şehir surlarının dışında iki ayrı yerde, kaleye pek uzak olmayan ve kalıntıları günümüze ulaşan iki Budist pagodası (tapınağı) da dikkati çekmektedir. Arkeolog Prof. D. F. Vinnik'in ifadesine göre, burada yedi kültür tabakası bulunmakta ve bilhassa Türklerin hâkimiyetindeki

¹⁴ "Ocnounie Dostijeniya i Problemi Arkeologii Kirgizskoy SSR", *Arheologičeskoe İzučenie Sredney Azii*, Moskova 1970, s.16-20; P. N. Kojemyako, *Arkeolojik Malzemeler ve Araştırmalar*, XIV, s.10.

¹⁵ Leonid Ziyablin, *Vtoroy Budistkiy Hram Ak-Beşimskoy Goroditsa*, Frunze 1961, s.3-4.

¹⁶ Leonid Zyablin, *age.*, s. 39.

¹⁷ Leonid Zyablin, *age.*, s. 54.

¹⁸ Leonid Zyablin, *age.*, s. 60.

¹⁹ Bu konuda teferruat için bkz. Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 1998.

²⁰ Aleksander Natanoviç Bernştam, *Trudı Semireçinskoy Arheologičeskoy Ekspeditsii "Çuyskaya Dolina"*, Moskova 1950, s. 21-47.

²¹ 1961'de Krasnaya-Reçka'da yapılan kazı çalışmaları ve çıkan malzemelerin değerlendirildiği bilinmektedir. Bu konuda bkz. P.N. Kojemyako, *Krasnaya-Reçka i Burana, (Materialı i İssledovaniya Kirgizskoy Arheologičeskoy Ekspeditsii)*, Frunze 1989.

²² Aleksander Natanoviç Bernştam, *Trudı Semireçinskoy Arheologičeskoy Ekspeditsii "Çuyskaya Dolina"*, Moskova 1950, s. 7-21; Aleksander Natanoviç Bernştam, *Arhitekturniye Pamyatniki Kirgizii*, Moskova-Leningrad 1950, s. 40-44.

dönemlerde ticaretin geliştiği ve dini serbestliğin bulunduğu. Zaten, Balasagun, Akbeşim, Krasnaya-Reçka eski ticaret yolu güzergâhındadırlar.²³

Sonuç

Çüy bölgesi her türlü zenginliğe tarih boyunca sahip olmuştur. Bugün de zengindir. Bu zenginlikler birçok devlete başkentlik yapan şehirleriyle, mimari eserleriyle, ticaret yollarıyla, Kutadgu Bilig gibi değeri günden güne artan kültür kitabıyla her dönemin ilk sıralarında yer almıştır.

En az 2200 yıllık tarihî geçmişe sahip olan Kırgızların, bugünkü genç Kırgızistan Cumhuriyeti bu kültür mirasını korumalı, ortaya çıkarmalı, yaymalı, tanıtmalı ve bu durumdan azamî ölçüde faydalanmalıdır. Kırgızistan'da birlikte çalıştığımız Arkeolog Kubat Tabaldiyev'in, Orta Çağ'daki Çüy ile günümüzdeki Çüy vadisinin farklı olmadığı, ancak Çüy bölgesindeki tarihî mirasın korunmasıyla büyüklüğünün devam ettirilebileceği görüşünü de son derece isabetli bulduğumu belirtmek isterim.

Kaynakça

- “*Kırgız Cergesi*”, Ansiklopedi, Frunze 1990.
- Barthold, Vasily Viladimiroviç, *Kırgız Cana Kırgızistan Tarihi Boyunca Tandalma Emgekter*, hzl. Ö. Karaev, Bişkek 1997.
- Bernştam, Aleksander Natanoviç, *Arhitekturniye Pamyatniki Kirgizii*, Moskova-Leningrad 1950.
- Bernştam, Aleksander Natanoviç, *Trudi Semireçinskoy Arheologičeskoj Ekspeditsii “Çuyskaya Dolina”*, Moskova 1950.
- Cumagulov, Çetin, “Kırgızistan'daki Nestorian Anıtlarıyla ilgili Yeni Buluşlar (XII-XIV Yüzyıllar)”, *Bayırkı Kırgız Tarihının Aktualduu Problemaları*, Bişkek 2001, s. 105-109.
- Garyaçeva, V., “Orto Kılımdağı Kırgızstandın Arhitekturalık Estelikterindegi Koozdoolor”, *Kırgızstandın Estelikteri*, I, Frunze 1970, s. 49-60.
- Genç, Reşat, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, İstanbul 1981.
- Genç, Reşat, *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, Ankara 1997.
- Kırgız Sovyet Ansiklopediyası*, I, Frunze 1976.
- Kocobekov, Murat, “Balasagun Kimdiki”, *Kırgızistan Madaniyatı Gazetesi*, nr. 43 (1239), 25 Ekim 1990.
- Kojemyako, P. N., “Asnovniye Dostijeniya i Problemi Arheologii Kirgizkoy SSR”, Moskova 1970, s. 16-20.
- Kojemyako, P. N., *Bayırkı Madaniyat Esteliklerin Saktalı*, Frunze 1969.
- Kojemyako, P. N., *Krasnaya-Reçka i Burana, (Materialı i İssledovaniya Kirgizkoy Arheologičeskoj Ekspeditsii)*, Frunze 1989.
- Kojemyako, P. N., *Rannesrednevekovie Goroda i Poseleniya Çuyskoy Dolini*, Frunze 1959.
- Konukçu, Enver, “Balasagun”, mad. *DİA*, V, İstanbul 1992.

²³ Vasily Viladimiroviç Barthold, *Kırgız Cana Kırgızistan Tarihi Boyunca Tandalma Emgekter*, hzl. Ö. Karaev, Bişkek 1997, s. 207-223.

- Pomaskin, B., “Burana Munarasının Restavrasiyalodogu Ayrım Prinsipter”, *Kırgızstandın Estelikleri*, IV, Frunze 1980, s. 33-39.
- Şalekenov, V., *Orta Çağda Aktöbö*, Ankara 2006.
- Şeşen, Ramazan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 1998.
- Togan, Z. Velidi “Balasagun” mad., *İA*, II, s. 269-272.
- Törökanov, Esenkul, *Respublikalık Arheologiya-Arhitekturalık Burana Müzey-Kompleksi*, Frunze 1989.
- Ürekli, Muzaffer, “Burana Devlet Açık Hava Müzesi”, *Türk Yurdu*, XXI/171, Ankara, Kasım 2010, s. 77-81.
- Vinnik, Dimitri Feodoroviç, “Issık Köl Öronüdüğü Bayırkı Kalalar”, *Kırgızstandın Estelikleri* I, Frunze 1970, s. 34-39.
- Vinnik, Dimitri Feodoroviç, “Issık Köl Öronüdüğü Bayırkı Köçmördördün Estelikleri”, *Kırgızstandın Estelikleri* I, Frunze 1970, s. 24-33.
- Zyablin, Leonid, *Vtoroy Budistkiy Hram Ak-Beşimskogo Goroditsa*, Frunze 1961.

Ekler:

Fotoğraf 1: Ak-Beşim'den Burana Müzesi'ne getirilen
Çift Başlı (simetrik) Bozkurt Motifli Kitabe Başlığı

Fotoğraf 2: Ak-Beşim'den Burana Müzesi'ne getirilen
Çift Başlı (simetrik) Bozkurt Motifli Kitabe Başlığı

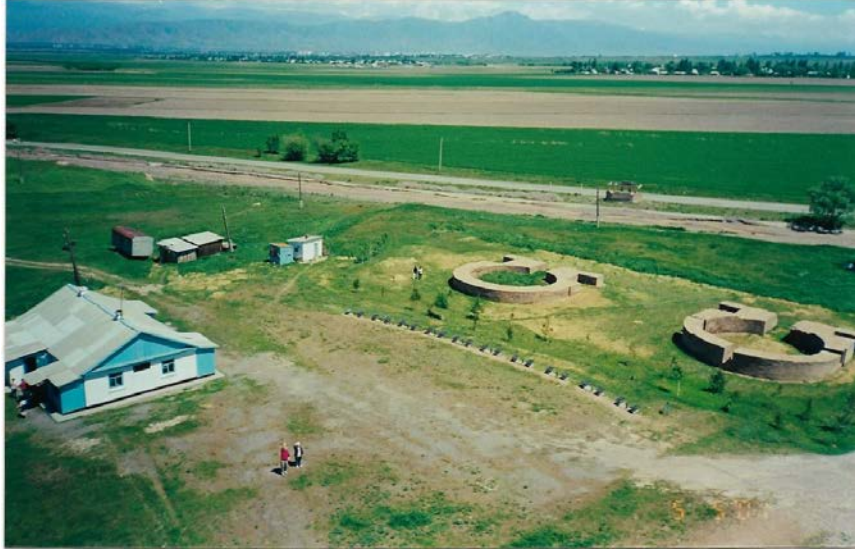
Fotoğraf 3: Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun ile müze incelemeleri sırasında, 5 Mayıs 2001.

Fotoğraf 4: Burana Açık Hava Müzesi'nin kurucusu Ukrayna asıllı Arkeolog Prof. Dr. D. F. Vinnik ile Çon Kemin'den getirilen balbalın başında, 2001.

Fotoğraf 5: Balballarla birlikte, Haziran 2002.

Fotoğraf 6: Tarihî materyallerin bir kısmının konulduğu tek katlı müze (solda), restorasyondan sonraki türbeler (sağda), Burana 2002.